

КОНВЕНЦІЯ МОНТРЕ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ БЕЗПЕКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ

Панченко І. М.

ВСТУП

Чорне море має велике стратегічне, економічне та екологічне значення як для прибережних чорноморських країн, так і для всього світу. Чорне море слугує важливим міжнародним транспортним коридором, через який проходять ключові торговельні шляхи між Європою, Азією та Близьким Сходом. Ключові порти Чорного моря, такі як Одеса, Південний і Чорноморськ, є важливими вузлами для перевезення вантажів, включаючи зерно, нафту, метали та хімічні продукти. Інші тимчасово окуповані порти нашої держави, такі як порт Севастополь, Керч, Маріуполь також мають значний вплив на регіональну торгівлю та військові перевезення.

Чорне море є значущим джерелом природних ресурсів, зокрема риби та морепродуктів, що підтримує рибальство і забезпечує робочі місця для багатьох людей усіх причорноморських держав. Крім того, дно Чорного моря має значні запаси нафти та природного газу, які мають потенціал для забезпечення енергетичних потреб регіону.

Також Чорне море відіграє важливу роль у забезпеченні екологічної стабільності регіону. Воно є середовищем існування для багатьох видів флори і фауни, включаючи рідкісні та ендемічні види.

Нарешті, Чорне море має важливе геополітичне значення. Воно є об'єктом інтересів багатьох держав і міжнародних організацій, що визначає його роль у питаннях безпеки та стабільності в регіоні. Стабільність і співробітництво в Чорноморському регіоні є критично важливими для підтримки миру і розвитку не тільки для прибережних країн, але й для всього світу.

Виходячи із вище вказаного стає очевидним, що панування певної держави у Чорному морі є запорукою її економічної, політичної та військової гегемонії в цілому у регіоні. Саме цього вже не один десяток років намагається досягти Російська Федерація (далі – РФ). Бажання одноособово володарювати Чорним та Азовським морями має довгу історію. Повномасштабне вторгнення РФ на територію України відбулось під вигаданим приводом ніби як захисту невизнаних

світовою спільною раніше окупованих РФ українських територій – так званих Донецької Народної Республіки та Луганської Народної республіки. При цьому є абсолютно очевидним бажання РФ у першу чергу відрізати Україну від морського узбережжя як Чорного, так і Азовського морів. Повномасштабна війна, що почалась у 2022 році ще раз вказала на потурання РФ нормами міжнародного права та спробу перекроїти в своїх цілях усталений після Другої світової війни порядок у причорноморському регіоні.

Однак, з огляду на географічне розташування Чорного моря, яке є внутрішньоконтинентальним і має вихід до Середземного моря, а далі у океан через мережу проток та інших морів, надзвичайно важливе питання полягає у тому в кого «ключі» від Чорного моря. Наразі єдиним шляхом виходу з даної акваторії до Середземномор'я і далі до океану є протока Босфор – Мармурове море – протока Дарданелли. Дана водна магістраль, відповідно до Конвенції Монтре 1936 року, знаходиться під контролем Туреччини, а тому ця країна має величезний вплив на чорноморський регіон. За умови закриття проток Чорне море та її кораблі будуть ізольованими від зовнішнього світу, а тому не зможуть реалізовувати свого економічного та стратегічного потенціалу.

В даній статті ми розглянемо еволюцію міжнародно-правових відносин довкола Чорного моря, проаналізуємо міжнародні морські конвенції різного історичного періоду, детально зупинившись на Конвенції Монтре та її ролі в україно-російській війні.

1. Конвенція Монтре: історія прийняття та основні положення

Чорноморські протоки історично були об'єктом посиленого інтересу з боку інших держав. Туреччина часто піддавалась зовнішньому тиску з боку великих держав щодо режиму проток. Правила, що регулюють проходження проток, часто змінювалися на користь тієї чи іншої сторони. Конвенція Монтре є чинним документом, що регулює протоки, і була створена для вирішення певних проблем, що викликали занепокоєння Туреччини та інших держав.

Оскільки Лозаннська конвенція про протоки встановила право вільного проходу для суден усіх держав, на контроль Туреччини над протоками і її суверенітет над територіями, що оточують протоки Босфор, Мармурове море і протоку Дарданелли, які омивають узбережжя материкової Туреччини, також були накладені певні обмеження.

Одне з цих обмежень стосувалося контролю над проходами у воєнний час. Якби Туреччина не була воюючою стороною, вона не мала б права вживати всіх запобіжних заходів проти військових кораблів воюючих країн, які вважала б необхідними. Будучи

невоюючою державою, Туреччина не мала права вживати жодних заходів для перешкоджання проходу через води проток або через повітряний простір над ними. Проходи були б повністю вільними, як і в мирний час. Отже, коли Туреччина не була воюючою стороною, вона не могла вживати заходів для контролю над ризиком поширення війни на регіон навколо проток.

Подальшим обмеженням контролю і суверенітету Туреччини над протоками стала демілітаризація території площею від 25 до 30 кілометрів по обидва боки протоки Босфор, Мармурового моря і протоки Дарданелли, а також островів у Мармуровому морі (за винятком острова Емір Алі) і турецьких островів в Егейському морі. Таким чином, Туреччина не могла укріплювати позиції, встановлювати постійні системи озброєння і використовувати військовий контингент, окрім поліції і жандармерії, в демілітаризованих зонах всередині своєї країни.

Ще одним обмеженням було те, що повноваження з управління протоками і нагляду за виконанням положень конвенції були передані не Туреччині, а Комісії з міжнародних проток, створеній відповідно до конвенції. Хоча її мав очолювати турецький делегат, до складу комісії входили представники всіх держав-учасниць – **Франції, Великої Британії, Італії, Японії, Болгарії, Греції, Румунії, Росії та Сербсько-Хорватсько-Словенської держава**. Комісія була також уповноважена вживати заходів щодо виконання завдань, покладених на неї конвенцією.

Головною метою Туреччини на Лозаннській конференції було звільнення Стамбула і проток від окупації. Оскільки Лозаннська конвенція про протоки поклала край окупації і пообіцяла майбутню систему колективної безпеки і колективне роззброєння під егідою Ліги Націй, Туреччина була задоволена конвенцією, незважаючи на всеосяжні обмеження повноважень Туреччини щодо проходу через протоки та територій, прилеглих до проток¹.

Однак обставини, що швидко і кардинально змінилися в наступному десятилітті, змусили Туреччину вимагати змін, особливо в положеннях, що передбачали демілітаризацію та обмеження контролю Туреччини над іноземними військовими кораблями у воєнний час. У період, що наближався до Другої світової війни, Туреччина цілком виправдано відчувала серйозні ризики для власної безпеки. Але домогтися зміни статусу проток було далеко не простим завданням у надзвичайно складному світі 1930-х років. Тому Туреччині довелося зачекати, доки новий режим проходу через турецькі протоки не буде визнаний необхідним провідними державами того часу.

¹ Kudret Özersay. Montreux Boğazlar Sözleşmesi. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, CI* (İletişim Yayınları, İstanbul 2001). С. 370.

Як і будь-яка міжнародна угода без обмеження терміну дії, сторони могли вимагати перегляду або припинення дії конвенції за наявності певних юридично обґрунтованих причин, таких як згода всіх сторін або радикальна зміна обставин.

У 1930-х роках було добре зрозуміло, що нова світова війна цілком може бути на порозі. Мирний порядок, який планувалося встановити після Першої світової війни, здавався далеким від реальності. Навпаки, світ знову почав рухатися війни. Напад Японії на Маньчжурію, окупація Італією Албанії та озброєння Німеччиною Рейнського регіону були яскравими ознаками майбутньої війни. Система безпеки, яку прагнула створити Ліга Націй, ставала все більш нереалістичною².

Події тих років поступово проклали шлях до перегляду конвенції. У ті напружені роки протоки були важливим фактором великих держав, спрямованих на те, щоб залучити Туреччину на свій бік. Майже через двадцять років після Першої світової війни Німеччина і Радянський Союз все ще не вважали, що вони захопили достатньо влади, щоб нав'язати Британії будь-яку свою політику. Протоки мали велике значення, особливо для Радянського Союзу, як транзитний маршрут, що загрожував суверенітету Британії у Східному Середземномор'ї. Ідеальною ситуацією для Радянського Союзу було захопити контроль над протоками, хоча б частково.

Однак Британія і Франція докладали зусиль, щоб залучити Туреччину на свій бік, аби запобігти ситуації, за якої контроль над протоками залишився б за Радянським Союзом. Для цих країн спосіб утримати Радянський Союз подалі від Східного Середземномор'я полягав у тому, щоб забезпечити протоки від Радянського Союзу³.

З іншого боку, Туреччина намагалась переглянути конвенцію з метою вилучення положень про демілітаризацію. Туреччина чітко усвідомлювала ризики, які положення про роззброєння мали б у випадку можливої війни, як для контролю над протоками, так і для безпеки Туреччини. Той факт, що Туреччина не могла нічого вдіяти з точки зору контролю за проходами через протоки, коли існувала неминуча загроза війни, був ще однією слабкою стороною безпеки, що впливала з Лозаннської конвенції про протоки.

Туреччина вперше підняла ці питання 23 травня 1933 року на сорок сьомому засіданні Генеральної конференції з роззброєння в Женеві.

² Рамазанов Ш.Ш. Уроки історії: про причини початку Другої світової війни. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. № 47. 2018. С. 160-161 URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.47.2019.158276>.

³ Yücel Karlıkh, 80. Yıldönümünde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni Yeniden Düşünmek. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 1(37) P. 37-38. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/411244>

Британська позиція на той час була досить негативною. Британія побоювалася, що перегляд Лозаннської конвенції і зміна режиму проток поставить під загрозу британські військово-морські операції в протоках і Чорному морі, спрямовані проти Радянського Союзу. Крім того, британці були стурбовані тим, що Туреччина була б менш схильна до примусу і могла б вільніше рухатися незалежно, як ближче, так і далі від Великої Британії, якби протоки були мілітаризовані Туреччиною⁴. Британські і французькі делегати виступили проти турецької пропозиції.

Радянський Союз, з іншого боку, не був задоволений Лозаннською Конвенцією про протоки, оскільки Радянський Союз хотів, щоб протоки були повністю закриті для військових кораблів для забезпечення безпеки Чорного моря. Турецька влада знала, що якщо вона вимагатиме перегляду Лозаннської конвенції, то отримає радянську підтримку. Цілком очікувано, коли Туреччина підняла це питання 23 травня 1933 року, радянський делегат підтримав пропозицію Туреччини⁵.

Британське Міністерство закордонних справ почало розглядати переваги тісного союзу з Туреччиною на початку 1936 року. Настав час для перегляду. Оскільки німці та італійці вже довели свої бойовничі наміри, Британія намагалася відновити свої позиції в Середземномор'ї. Це збіглося з інтересами Туреччини, що призвело до значного відходу від попередньої британської позиції.

11 квітня 1936 року Туреччина передала своє прохання про скликання нової конференції щодо проток, надіславши ноту всім державам-учасникам Лозаннської конвенції про протоки. Цю ноту того ж дня було надіслано Генеральному секретарю Ліги Націй, а через нього – членам Ліги⁶.

Представники Туреччини зазначили, що провал спроб роззброєння, неефективність колективних заходів проти потужного агресора і неможливість створення додаткової гарантії з чотирьох держав, як це передбачено конвенцією, були причинами, що виправдовували їх побоювання. Туреччина була готова розпочати

⁴ Mensur Akgün, *Great Powers and The Straits: From Lausanne to Montreux. The TURKISH YEARBOOK OF INTERNATIONAL RELATIONS*. 1994. № 24. P.64. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/845669>

⁵ Anthony R. DeLuca. *The Montreux Conference of 1936: a Diplomatic Study of Anglo-Soviet Rivalry at the Turkish Straits*. 1973. P. 25. URL: <https://search.worldcat.org/title/1087028359>

⁶ Kazım Ökten. *Montreux boğazlar sözleşmesi. Yakınçağ tarihi bilim dalı için öngördüğü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır*. Edirne. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008. P. 67. URL: <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/786/KAZIM%20ÖKTEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

переговори з метою укладення угоди про новий режим проток, виходячи з міркувань безпеки⁷.

Зрештою, конференція зібралася 22 червня за участю делегатів з Австралії, Болгарії, Франції, Великобританії, Греції, Японії, Румунії, Радянського Союзу, Туреччини та Югославії. Підсумкова Конвенція Монтре була підписана 20 липня 1936 року і набула чинності 9 листопада 1936 року⁸. Як і Лозаннська конвенція про протоки, вона охоплює протоку Босфор, Мармурове море та протоку Дарданелли.

Незважаючи на британо-радянські суперечки щодо кількості і тоннажу військових кораблів, які могли проходити протоками, а також багато інших складних питань, результат багато в чому задовольнив Туреччину. Бажання Туреччини щодо милітаризації регіону проток і скасування Комісії з проток були задоволені.

Конвенція надає певні гарантії, спрямовані на зменшення занепокоєності як Туреччини, так і інших прибережних держав Чорного моря щодо безпеки. Ці гарантії можна розглядати з двох окремих точок зору. По-перше, Конвенція обмежує кількість і тоннаж іноземних військових кораблів, які можуть одночасно проходити через протоки. По-друге, вона обмежує кількість, тоннаж і тривалість перебування військових кораблів нечорноморських країн у Чорному морі. Якщо перше з цих положень спрямоване на усунення занепокоєння Туреччини щодо безпеки, то друге спрямоване на усунення занепокоєння щодо безпеки всіх чорноморських країн, включно з Туреччиною.

Для забезпечення безпеки чорноморських прибережних держав, включаючи Туреччину, в межах Чорного моря, конвенція обмежила загальний тоннаж військових кораблів, які нечорноморські прибережні держави можуть тримати в Чорному морі, до 30000 тонн у мирний час. За певних умов він може бути збільшений до 45000 тонн. Незалежно від мети перебування в Чорному морі, військові кораблі неприбережних держав не можуть перебувати там більше двадцяти одного дня⁹.

Інша група заходів спрямована на забезпечення безпеки Туреччини в районі проток і стосується військових кораблів. Відповідно до ст. 10 Конвенції про протоки у мирний час легкі надводні судна, малі військові судна і допоміжні судна, незалежно від того, чи належать

⁷ Mensur Akgün, *Great Powers and The Straits: From Lausanne to Montreux. The turkish yearbook of international relations*. 1994. № 24. P. 57, 63, 64. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/845669>

⁸ Kazım Ökten. *Montreux bogazlar sözleşmesi. Yakınçağ tarihi bilim dalı için öngördüğü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır*. Edirne. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008. P. 67. URL: <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/786/KAZIM%20ÖKTEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁹ Конвенція про режим проток від 20.07.1936р. Ст. 18. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

вони чорноморським або нечорноморським державам, користуються свободою транзиту через протоки без будь-яких податків або зборів за умови, що такий транзит здійснюється вдень і на встановлених умовах. Окрім цих відносно невеликих військових суден, інші військові кораблі користуються правом транзиту на особливих умовах і з обмеженнями, передбаченими в конвенції.

У мирний час військово-морські сили всіх держав, незалежно від того, чи є вони чорноморськими чи ні, зобов'язані завчасно повідомляти Туреччину дипломатичними каналами про проходження через протоки (ст. 13 Конвенції про протоки), за винятком «військово-допоміжних суден, спеціально призначених для перевезення палива, рідкого або не рідкого», за умови, що вони проходять протоками поодиночі (ст. 9 Конвенції про протоки). Хоча чорноморські країни повинні повідомляти за вісім днів до проходу, цей період може бути продовжений до п'ятнадцяти днів для нечорноморських країн. Не будучи зобов'язаним зупинятися, командувач військово-морських сил повинен повідомити на сигнальну станцію на вході в Босфор або Дарданелли точний склад сил, що перебувають під його командуванням (ст. 13 Конвенції про протоки).

Максимальний сумарний тоннаж усіх іноземних військово-морських сил, які прямують транзитом через протоки, не повинен перевищувати 15000 тонн, за винятком чорноморських держав, які можуть направляти через протоки судна більшого тоннажу за умови, що ці судна будуть проходити через протоки поодиночі у супроводі не більше двох есмінців. На додаток до вищевказаного обмеження тоннажу, зазначені сили не повинні складатися з більш ніж дев'яти суден під час одного проходу¹⁰.

Були введені деякі інші правила, особливо на користь Туреччини, щодо проходу військових кораблів через протоки у мирний час. Військові кораблі, що прямують транзитом через протоки, в жодному разі не повинні використовувати літальні апарати, які вони можуть перевозити (ст. 15 Конвенції), і не повинні залишатися в протоках довше, ніж це необхідно для їх проходу, за винятком випадків пошкодження або морської небезпеки, не пов'язаних з технічним управлінням судном (ст. 16 Конвенції). Крім того, чорноморські держави мають право направляти через протоки з метою повернення до своєї бази підводні човни, побудовані або придбані за межами Чорного моря, за умови, що Туреччині буде надано належне

¹⁰ Конвенція про режим проток. Ст. ст. 11, 14. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

повідомлення про закладення або придбання таких підводних човнів (ст. 12 Конвенції).

Конвенція також надала деякі додаткові гарантії для Чорноморських проток під час війни. Якщо Туреччина не є воюючою стороною у війні, військові кораблі користуються свободою проходу за умови дотримання певних умов. Вони користуються повною свободою транзиту і навігації на тих же умовах, що і військові кораблі у мирний час. Однак військові кораблі, що належать воюючим державам, не можуть проходити через протоки, за винятком випадків виконання обов'язків, що випливають із Статуту Ліги Націй. Іншим винятком є випадок надання допомоги державі-жертві агресії на підставі договору про взаємодопомогу, який є обов'язковим для Туреччини. Таким чином, у цих двох виняткових випадках військові кораблі однієї або декількох воюючих країн повинні бути пропущені без дотримання обмежень, встановлених конвенцією. Нарешті, військові кораблі, що належать воюючим державам, незалежно від того, чи є вони чорноморськими державами чи ні, які відокремилися від своїх баз, можуть повернутися на свої бази відповідно до обмежень, встановлених конвенцією¹¹.

Якщо ж Туреччина є воюючою державою, прохід військових кораблів залишається повністю на розсуд турецького уряду, і обмеження, встановлені в конвенції, не застосовуються.

Одним з питань, що не було врегульовано Лозаннською Конвенцією про протоки, було питання щодо дій Туреччини, якщо на думку турецького уряду країні загрожує неминуча небезпека війни. Стаття 21 Конвенції Монтре визначила цю ситуацію. У такому випадку конвенція надає Туреччині ті ж права, які вона має, коли вона є воюючою стороною, тобто, військові кораблі можуть повернутися на свої бази. Однак Туреччина може відмовити в цьому праві військовим кораблям, що належать державі, дії якої призвели до застосування ситуації неминучої війни.

Для того, щоб Туреччина розглянула ситуацію неминучої війни і почала вживати відповідних заходів, відповідне повідомлення надсилається сторонам конвенції та Генеральному секретарю Ліги Націй (нині – Організація Об'єднаних Націй). Якщо дві третини членів Рада Безпеки ООН і більшість сторін Конвенції вирішать, що заходи, вжиті Туреччиною, не є виправданими, турецький уряд повинен припинити ці заходи.

¹¹ Конвенція про режим проток від 20.07.1936р. Ст. 19. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

Конвенція Монтре – це одночасно і конвенція про судноплавство, і конвенція про безпеку. У 1936 році, коли конвенція була підписана, через Босфор проходило в середньому лише сімнадцять суден на день. Сьогодні ця цифра становить 130¹².

Після підписання Конвенції Монтре не тільки збільшився судноплавний трафік, але й збільшився розмір суден внаслідок вдосконалення технологій морського судноплавства, а також характеру вантажів, що перевозяться суднами. Значна кількість суден, що проходять через Чорноморські протоки, перевозять токсичні, небезпечні та вибухонебезпечні матеріали (такі як сира нафта, аміак, скраплений газ, радіоактивні матеріали та небезпечні відходи). Особливо з 1990-х років, паралельно зі збільшенням обсягів нафти, що надходить до портів Чорного моря, кількість суден, що перевозять небезпечні матеріали і нафту через турецькі протоки, подвоїлася¹³.

Стаття 1 Конвенції визначає принцип «свободи проходу і судноплавства у протоках» як основоположний принцип, що регулює прохід. Стаття 2 Конвенції говорить, що «в мирний час торговельні судна користуються повною свободою транзиту і плавання в протоках вдень і вночі, під будь-яким прапором і з будь-яким вантажем, без будь-яких формальностей». Однак свобода проходу не означає абсолютної свободи навіть для цивільних суден.

Одразу після загального принципу свободи проходу, статті 3, 4, 5 і 6 визначають обставини, за яких торгові судна можуть бути зупинені або не допущені до проходу. Першим і звичайним випадком є перевірка торговельних суден на предмет санітарного контролю. По-друге, якщо Туреччина перебуває у стані війни, торговельні судна, що не належать до країни, яка перебуває у стані війни з Туреччиною, користуються свободою транзиту і судноплавства у протоках за умови, що вони жодним чином не допомагають ворогу. Такі судна повинні заходити в протоки вдень, а їхній транзит повинен здійснюватися за маршрутом, який у кожному конкретному випадку визначається турецькою владою. Якщо Туреччина вважає, що їй загрожує неминуха небезпека війни, свобода проходу для торговельних суден, тим не менш, продовжує застосовуватися за умови, що судна повинні заходити в протоки вдень, а їхній транзит повинен здійснюватися за маршрутом, визначеним турецькою владою.

¹² Note on the Turkish Straits. Republic of Turkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: <https://www.mfa.gov.tr/the-turkish-straits.en.mfa>

¹³ Implementation of the Montreux Convention. Republic of Turkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: <https://www.mfa.gov.tr/implementation-of-the-montreux-convention.en.mfa>

2. Війна і Конвенція Монтре: минулий та сучасний досвід

Конвенція Монтре містила важливі нові положення щодо контролю Туреччини над протоками, а також щодо проходу військових кораблів. Цей новий режим зазнав дуже серйозного випробування майже одразу після підписання конвенції, у напружений період напередодні Другої світової війни, а потім під час війни.

Зрозумівши, що Туреччина не приєднається до гітлерівського альянсу, Німеччина намагалася залишити Туреччину принаймні нейтральною стороною, а також щоб протоки були закриті для всіх військових кораблів. Незважаючи на німецькі зусилля, надмірно агресивна позиція Італії, союзника Німеччини, підштовхнула Туреччину до зближення з Великою Британією та Францією. 7 квітня 1939 року, коли Італія вторглася в Албанію, занепокоєння Туреччини ще більше зросло¹⁴. У 1939 році Туреччина, Великобританія і Франція зробили декларацію про дружбу, плануючи укласти союзний договір у травні або червні, ще до початку війни¹⁵. Зрештою, 18 жовтня 1939 року Туреччина, Великобританія і Франція підписали союзний договір, який передбачав, що Туреччина вступить у війну, якщо на неї нападуть.

Велика Британія і Франція надавали протокам такого значення, що планували відправити до Чорного моря кілька військових кораблів і підводних човнів ще до початку війни. Вони підготували плани нарощування військового потенціалу в Салоніках і Стамбулі, щоб запобігти можливому просуванню Німеччини в Чорному морі, особливо в районі проток¹⁶. Радянський Союз, однак, продовжував чинити тиск на Туреччину, щоб вона погодилася на односторонній перегляд Конвенції Монтре, що фактично передало б контроль над протоками в радянські руки.

Туреччину звинуватили у прихильності до Німеччин та проході її кораблів через протоки в перші роки війни. Британія протестувала проти дозволу турецького уряду використовувати німецькі військові кораблі як супровідні кораблі через протоки. Турецький уряд захищав прохід, стверджуючи, що ці судна були невеликими транспортними суднами, від двадцяти до сорока тонн, і використовувались для комерційних цілей. Коли Великобританія стверджувала, що це

¹⁴ Robert Elsie. Historical Dictionary of Albania. 2010. P. 125 URL: <https://archive.org/details/RobertEliseHistoricalDictionaryOfAlbania2NdEdition.pdf/mode/2up>

¹⁵ Ayla Göl. A Short Summary Of Turkish Foreign Policy: 1923–1939. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 1993. 48(01). P. 57. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3115/43214>

¹⁶ Mesut Hakkı Çaşın. Askeri ve Stratejik Açından Montreux'nün Dünü ve Geleceği. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 37(1). P. 73 URL: https://www.academia.edu/36783691/Askeri_Ve_Stratejik_Açidan_Montreux_nün_Dünü_Ve_Geleceği

військові кораблі, оскільки вони мали гармати на борту, турецький уряд на противагу вказував, що одна гармата не є достатнім обладнанням для військового корабля¹⁷.

Тоді як радянський підхід до Туреччини щодо проток став м'якшим одразу після нападу Німеччини на СРСР, Туреччина почала наближатися до союзників. У квітні 1944 р. двом румунським торговим суднам, які, як вважалося, мали вирушити зі Стамбула до Чорного моря й евакуювати німців, не дозволили пройти. У червні не дозволили пройти двом неозброєним німецьким човнам. Того ж дня міністр закордонних справ Туреччини Нуман Менеменчіоглу подав у відставку через те, що раніше він сприяв проходженню двох німецьких кораблів, навантажених прихованою зброєю. Менеменчіоглу стверджував, що якби Туреччина зробила протоки політичним інструментом на користь держав, які співпрацюють, закривши їх під час війни, у якій Туреччина ще не брала участі, навіть лише один раз у порушення конвенції, це поставило б Туреччину у важке становище в міжнародній політиці після війни¹⁸.

Для Туреччини наступною небезпекою для проток був Радянський Союз. Хоча Сталін не зовсім точно висловлював, чого він хотів, на зустрічах у Тегерані, Каїрі та Москві, які проводилися між союзниками під час війни, він чітко висловив своє невдоволення Конвенцією Монтре. Під час зустрічі з турецьким послом у Москві 7 червня 1945 року, всупереч тому, що було сказано Великій Британії та Сполученим Штатам, Радянський Союз чітко заявив про свої справжні наміри та вимагав, щоб провінції Карс і Ардаган були передані СРСР, а також вимагав перегляду Конвенції Монтре з метою отримання морських баз в протоках. Це нав'язування радянською владою розглядалося Туреччиною та Британією як серйозна загроза контролю Туреччини над протоками, а також стратегічній позиції Британії в регіоні¹⁹.

Заперечення Британії почалися в січні 1944 року. Наприкінці травня вона повідомила турецький уряд, що німецькі кораблі, які збиралися пройти через протоки, були оснащені військовими матеріалами та обладнанням, і вимагала, щоб Туреччина зупинила кораблі. Однак після перевірки суден порушення Конвенції Монтре виявлено не було, і суднам дозволили пройти.

¹⁷ Korkmazcan Nezihe Selcen. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk diplomasisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018. P. 265.

¹⁸ A.L. Macfie. The Turkish Straits in the Second World War, 1939–45. 1989. P. 245. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263208908700778>

¹⁹ Там само. P. 246.

Британія знову заявила в червні, що три кораблі повинні бути зупинені. Турецький уряд збирався дозволити цим кораблям пройти на підставі спеціального запевнення німецького посла Франца фон Папена. Однак у період між отриманням гарантії від Папена та наданням дозволу кораблям не дозволили увійти в Чорне море, оскільки офіцери, які обшукували кораблі, виявили зброю, радіолокаційне обладнання та військову форму²⁰.

Хоч цього не зазначено у Конвенції, але вже у ході використання документу, Туреччина почала прирівнювати до військових суден будь-яке судно, якщо воно перевозило зброю чи інші військові матеріали. Враховуючи, що Туреччина не заявляла, що їй загрожує безпосередня небезпека війни згідно зі статтею 21, огляд суден Туреччиною проводився, щоб з'ясувати, чи не було оглянуте судно насправді замаскованим військовим кораблем, що перевозив військові матеріали.

Після проблеми німецьких військових кораблів, турецький уряд протестував проти Німеччини за порушення Конвенції Монтре через використання торговельних суден як військових. Німецьким кораблям типу «Мангейм» було заборонено проходити через протоки, а для інших німецьких кораблів перед проходом висувалась сувора вимога огляду та перевірки.

Відразу після війни Радянський Союз був не єдиною країною, яка вимагала внесення змін до Конвенції Монтре. 2 листопада 1945 року Сполучені Штати також направили свою ноту про внесення поправок до Конвенції Монтре до Міністерства закордонних справ Туреччини. Сполучені Штати бажали перегляду, щоб гарантувати, що протоки завжди будуть відкритими для торговельних суден усіх країн і для військових кораблів держав, що межують з Чорним морем, залишаючи відкритим для військових кораблів нечорноморських країн лише обмежений тоннаж, який буде визначений у мирний час. Сполучені Штати також хотіли виключити Японію як договірну державу²¹.

Зрештою, вимоги як Радянського Союзу, так і Сполучених Штатів не могли просуватися далі, оскільки Радянський Союз вважав за краще розглядати зміни шляхом двосторонніх перемовин з Туреччиною, а не міжнародної конференції.

²⁰ Mustafa Yahya. *Metintaş ikinci dünya savaşı başlarken türkiye'nin dış politikası* (1939). *Yakın Tarih Dergisi*. 2020. № 7. P. 64. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123136>

²¹ Mark L. Haas. *Soviet Grand Strategy in the Interwar Years: Ideology as Realpolitik. The Challenge of Grand Strategy: The Great Powers and the Broken Balance between the World Wars*. 2012. P. 299. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/challenge-of-grand-strategy/soviet-grand-strategy-in-the-interwar-years/AAC88DCD3A72C0DDBB62E47BD1A7F9D66>

Зрозуміло, що протоки відіграли значну роль у визначенні перебігу подій Другої світової війни. Їхнє закриття, особливо на ранніх стадіях війни, дозволило німцям продовжувати свої плани у Східній Європі, знаючи, що Великобританія та Франція не зможуть вступити в бойові дії з ворогами Німеччини в Чорному морі. З іншого боку, протоки діяли як бар'єр, захищаючи інтереси Великобританії на Близькому Сході від нападу з боку держав Осі та від можливої німецько-радянської коаліції в 1940–1941 роках. Врешті-решт протоки піддалися складній дипломатичній грі держав, особливо під час російсько-німецьких перемовин у листопаді 1940 року, а також наприкінці війни між Туреччиною та державами Антанти.

Слід зауважити, що ворогуючі сторони під час Другої світової війни вимагали від Туреччини більш вільного проходу через протоки залежно від ситуації у війні. Спочатку, коли Німеччина та Італія переважали у війні, саме ці дві держави зверталися з такими запитами. Однак, коли в 1944 році хід війни змінився на користь союзників, ці держави, які раніше бажали суворого тлумачення конвенції, змінили свою позицію і почали виступати за більш ліберальне тлумачення.

Війна в Україні породила деякі фундаментальні питання, які базуються на Конвенції Монтре та попередньому досвіді. Перше питання – статус російських і українських кораблів як військових чи торговельних. Інше важливе питання – це ухвалення ООН рішення про визнання Росії агресором та його вплив на прохід через протоки.

Перш за все має мати місце «воєнна ситуація», щоб положення Конвенції Монтре, що стосуються воєнного часу, почали діяти або щоб Туреччина використовувала свої відповідні повноваження та обов'язки. Конвенція використовує поняття «воєнний час» для опису воєнної ситуації без визначення того, що означає воєнний час.

Згідно з нормами міжнародного права, офіційне оголошення війни означає, що юридично існує ситуація війни. Однак не є обов'язковим, щоб була офіційна декларація, щоб припустити існування війни. Згідно з Женевськими конвенціями 1949 року, війна є тоді, коли між сторонами Конвенцій оголошена війна або будь-який інший збройний конфлікт, а також повна або часткова окупація території однієї держави, навіть якщо є відсутність офіційного оголошення війни державою або державами, які використовують збройну силу²².

Конвенція Монтре вимагає воєнної ситуації для застосування відповідних положень. Використовуючи термін «воєнний час», Конвенція може виключати ситуації, які не є війною залежно від

²² Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154/card2#Card

інтенсивності задіяної сили. Репресії та мирні блокади є прикладами використання сили та тиску не вдаючись до війни²³.

Росія офіційно оголосила, що вранці 24 лютого 2022 року проти України була розпочата «спеціальна військова операція». Хоча Росія не оголошувала війни і не уточнювала масштаби спецоперації, було одразу зрозуміло, що Росія розпочала повномасштабну війну проти України. Україна в свою чергу заявила, що Росія здійснила комплексний військовий напад і тепер України захищає свою територію, вдаючись до військової сили.

Генеральна Асамблея ООН провела екстрене засідання для обговорення війни, розпочатої Росією після того, як Рада Безпеки ООН не змогла прийняти жодного рішення щодо ситуації через вето Росії. Рішення, прийняте Асамблеєю переважно більшістю голосів, засудило Росію як державу-агресора проти України²⁴.

Якими б термінами не користувалася Росія, фактичні дії та заяви керівництва країною свідчили про проведення повномасштабної військової операції проти України та її території у поєднанні з вторгненням на територію України. Усі ці конкретні події показують, що між двома державами існує стан війни. Отже, існує «воєнний час», як це передбачено Конвенцією Монтре.

Чи можливо, щоб судна, особливо військові, двох чорноморських країн – України і Росії, пропускали через протоки під час війни? Чи має Туреччина юридично дозволити ці проходи? Як зазначено у статті 19 Конвенції Монтре, якщо Туреччина не є комбатантом під час війни, військові кораблі користуються повною свободою проходу та навігації через протоки на тих же умовах, що й у мирний час. Однак, за дуже незначним винятком, військовим кораблям будь-якої держави-учасника війни заборонено проходити через протоки. Таким чином, Туреччина зобов'язана не пропускати через протоки військові кораблі України та Росії.

Насправді Туреччина заявила у перші дні конфлікту, що не дозволить проходити військовим кораблям обох воюючих країн на основі статті 19 Конвенції Монтре. В офіційній заяві було зазначено, що Туреччина застосувала статтю 19, оскільки склалась воєнна ситуація і Туреччина не є однією з воюючих держав.

У заяві для турецької преси 27 лютого 2022 року міністр закордонних справ Туреччини Мевлут Чавушоглу оголосив, що поточна криза між Росією та Україною визначається як «війна» і

²³ Конвенція ООН з морського права 1982 р. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0005WDC64C>

²⁴ General Assembly holds emergency special session on Ukraine. *UN News* (Feb. 28, 2022). URL: <https://news.un.org/en/story/2022/02/1112912>

що повноваження, надані Туреччині Конвенцією Монтре, будуть використані відповідно. Нагадавши, що Туреччина, яка не є воюючою державою, має повноваження і зобов'язання не пропускати кораблі воюючих країн через протоку, Чавушоглу сказав журналістам, що якщо військовий корабель повертатиметься на свою базу в Чорному морі, прохід не буде заблокованим²⁵.

Однак Туреччина, схоже, пішла далі, включивши майже повну заборону на прохід військових кораблів усіх країн, прибережних і неприбережних Чорного моря, не проголошуючи, що Туреччина є воюючою державою або державою, якій загрожує безпосередня небезпека війни. Як заявив Чавушоглу, «усі уряди, прибережних та не прибережних країн, були попереджені не надсилати військові кораблі через протоки»²⁶. В іншій заяві він заявив: «Ми застосовуємо положення Конвенції Монтре. Для всіх прибережних і неприбережних країн важливо не пропускати військові кораблі через протоки. Ми зробили те, що вказано у Конвенції Монтре, і будемо робити це й надалі. Досі не надходило жодного запиту на прохід через протоки»²⁷.

Ці заяви означали, що країни, які надішлють військові кораблі для підтримки України чи Росії, будуть вважатися воюючими країнами. Виходячи з того, що багато країн НАТО та європейських держав застосовують санкції проти Росії та надають Україні гуманітарну та військову допомогу, ці країни можна вважати державами, які так чи інакше залучені до конфлікту. Наразі не було жодної такої вимоги пропустити військові кораблі НАТО чи європейських держав. Можна лише пригадати недавню ситуацію, коли Туреччина повідомила, що не пропустить через протоки Босфор і Дарданелли передані Великою Британією два мінно-пошукових кораблі. Але важливим є те, що від України таких запитів і не надходило.²⁸

Винятком із заборони пропуску військових кораблів воюючих країн є те, що військові кораблі чорноморських країн, які знаходяться

²⁵ Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi? *BBC news Türkçe* (Mar. 1, 2022). URL: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805>

²⁶ Tayfun Ozberk. Turkey closes the Dardanelles and Bosphorus to warships. *Naval news* (Feb. 28, 2022). URL: <https://www.navalnews.com/naval-news/2022/02/turkey-closes-the-dardanelles-and-bosphorus-to-warships>

²⁷ Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi? *BBC news Türkçe* (Mar. 1, 2022). URL: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805>

²⁸ «Зради» немає: у ВМС відреагували на відмову Туреччини пропустити у Чорне море два кораблі. Аналітичний портал «Слово і Діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/03/novyna/bezpeka/zrady-nemaye-vms-vidreahuvaly-vidmovu-turechchyny-propustyty-chorne-more-dva-korabli>

за межами Чорного моря, можуть проходити через протоки, щоб повернутися до своїх баз у Чорному морі. Військові судна, що належать воюючим державам, незалежно від того, є вони чорноморськими державами чи ні, які відокремилися від своїх баз, можуть проходити через протоки, щоб повернутися.

У такому випадку російські військові кораблі, які ведуть широку закордонну військову діяльність у Середземномор'ї та інших морських районах, зможуть повернутися до своїх портів у Чорному морі. Однак російським військовим кораблям, які базуються за межами Чорного моря, не можна дозволяти проходити в Чорне море. Наприклад, Туреччина проявила чіткість своєї позиції, коли не дозволила пройти російському ракетному крейсеру «Варяг» та великому протичовновому кораблю «Адмірал Трибуц» через протоки. Ці судна простояли в Середземному морі, чекаючи дозволу пройти, 9 місяців. Зрозумівши безперспективність очікування, кораблі повернулися до Владивостоку²⁹.

Існування війни не впливає на звичайну дію Конвенції Монтре щодо торговельних суден, якщо Туреччина не є воюючою стороною або не вважає, що їй загрожує безпосередня небезпека війни (ст.4 Конвенції). Комерційні судна користуються повною свободою транзиту і навігації в протоках вдень і вночі, незалежно від того, належать вони одній із воюючих сторін чи ні. Туреччині не надано повноважень обшукувати цивільні судна, якщо вони просто проходять через протоки, не заходячи в будь-який порт на узбережжі Туреччини.

Туреччина зобов'язана не дозволяти жодному кораблю воюючих країн пройти транзитом, у тому числі не допустити прохід військових кораблів, замаскованих під цивільні. Якщо на комерційному судні буде виявлена зброя, військовий матеріал або військовий контингент, то це судно вважається військовим.

Повноваження Туреччини зупиняти та обшукувати комерційні судна, коли Туреччина не є воюючою стороною впливає з тлумачення положень Конвенції. Цілком розумно вважати торгові судна військовими, якщо вони перевозять військові матеріали.

Від початку російсько-української війни публічно не повідомлялося про жодні подібні випадки, коли комерційні судна перевозили військові матеріали. Проте Україна вимагала від Туреччини зупинити

²⁹ Туреччина не пропустила військові кораблі РФ до Чорного моря, – моніторингова група Інституту Чорноморських стратегічних досліджень. *Еспресо*. URL: <https://espreso.tv/turechchina-ne-propustila-viyskovi-korabli-rf-do-chornogo-morya-monitoringova-grupa-institutu-chornomorskikh-strategichnikh-doslidzhen>

російські кораблі на тій підставі, що вони перевозили вкрадене українське зерно³⁰.

Таке російське судно було обшукано лише одного разу, коли це судно під назвою Жібек Золі заходило в турецький порт Карасу поблизу Стамбула³¹, але доказів того, що зерно саме українське, знайдено не було³². Відповідно до Конвенції Монтре, якщо комерційна судно будь-якої країни має проходити через протоки без зупинки в порту Туреччини, Туреччина має обмежені повноваження щодо зупинки та пошуку незаконних матеріалів. Єдиний виняток для всіх суден, в межах тлумачення положень Конвенції, це огляд суден, які підозрюються в перевезенні військових матеріалів.

Комерційні судна, що перевозять зерно та/або інші види продовольства з України чи Росії, а також ті, що прямують до цих держав, зупиняються та оглядаються біля входу в протоки, щоб переконатися, що вони не перевозять військові матеріали чи особовий військовий склад. Це повноваження випливає не з конвенції, а з договору, підписаного між Україною, Росією та Туреччиною 21 липня 2022 року в Стамбулі (так званий Договір про продовольчий коридор)³³.

Є ще два винятки із заборони ст. 19 Конвенції на прохід військових кораблів воюючих країн. Перший з них стосується зобов'язань, які можуть виникати з рішень ООН.

Розділ VII Статуту ООН уповноважує Раду Безпеки приймати рішення, обов'язкові для всіх держав-членів щодо запобігання агресії або відновлення миру, якщо існує «загроза миру, порушення миру або акт агресії»³⁴. Рішення можуть містити різні заходи «повного або часткового припинення економічних зв'язків і залізничного, морського, повітряного, поштового, телеграфного, радіо- та інших засобів зв'язку і розриву дипломатичних відносин» (ст.41 Статуту ООН).

³⁰ Митні органи Туреччини затримали російське судно із краденим українським зерном. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3521053-u-tureccini-zatrimali-rosijske-sudno-iz-kradenim-ukrainskim-zernom-posol.html>

³¹ Ukrayna tahılı taşımakla suçlanan Rus gemisi Karasu'dan ayrıldı. *BBC NEWS TÜRKÇE* (July 5, 2022). URL: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62053585>

³² Amberin Zaman. Turkey says no evidence Ukrainian grains stolen by Russia reached its shores. *Al-Monitor*. URL: <https://www.al-monitor.com/originals/2022/06/turkey-says-no-evidence-ukrainian-grains-stolen-russia-reached-its-shores>

³³ Чорна В. Угода про експорт зерна Чорним морем – оприлюднено текст документа. *Факти*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-ugoda-pro-eksport-zerna-chornym-morem-oprylyudneno-tekst-dokumentu/>

³⁴ United Nations Charter (full text). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

Якщо ці заходи виявляться недостатніми, Рада Безпеки «може вжити таких заходів за допомогою повітряних, морських або сухопутних сил, які можуть бути необхідними для підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки». Вони «можуть включати демонстрації, блокади та інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів Організації Об'єднаних Націй»³⁵.

Пункт 5 статті 2 Статуту ООН передбачає, що «всі члени надають Організації Об'єднаних Націй будь-яку допомогу в будь-яких діях, які вона вживає відповідно до цього Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої Організація Об'єднаних Націй вживає превентивних або виконавчі дії». Крім того, пункт 7 передбачає, що хоча ООН не має повноважень втручатися у «питання, які по суті входять до внутрішньої юрисдикції будь-якої держави», це обмеження не поширюється на «застосування примусових заходів згідно з Главою VII». Стаття 103 Статуту ООН також передбачає, що якщо існує конфлікт «між зобов'язаннями Членів Організації Об'єднаних Націй за цим Статутом та їхніми зобов'язаннями за будь-якою іншою міжнародною угодою, їхні зобов'язання за цим Статутом мають переважну силу»³⁶. Тому цілком зрозуміло, що будь-які примусові заходи, вжиті Радою Безпеки, повинні застосовуватися незважаючи на Конвенцію Монтре.

Сама Конвенція Монтре беззастережно визнає примат рішення Ради Безпеки ООН. Стаття 25 передбачає, що «ніщо в цій Конвенції не завдає шкоди правам і обов'язкам Туреччини або будь-якого з інших Високих Договірних Членів Ліги Націй, що випливають з Угоди Ліги Націй». Посилання на Угоду Ліги Націй слід розглядати як застосовне до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Тому, якби Рада Безпеки ООН змогла прийняти обов'язкове рішення, яке вимагає надання допомоги Україні або містить санкції чи навіть військові заходи проти Росії, Туреччина була б зобов'язана застосувати вимоги такого рішення навіть щодо проходу військових кораблів через протоки.

Суперечлива ситуація полягає в тому, чи повинна Туреччина виконувати вимоги будь-якого рішення, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН, чий резолюції є, по суті, рекомендаційними, на відміну від резолюцій Ради Безпеки. Генеральна Асамблея ООН провела надзвичайну сесію з 28 лютого по 2 березня 2022 року і прийняла резолюцію, яка вимагає від Росії «негайно припинити

³⁵ United Nations Charter (full text). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

³⁶ Там само.

застосування сили проти України та утримуватися від будь-якої подальшої незаконної погрози або застосування сили проти будь-яких держава-член»³⁷.

Крім того, у рішенні зазначено, що Генеральна Асамблея шкодує з приводу агресії Російської Федерації проти України в порушення статті 2(4) Хартії. Однак резолюція не містить жодних заходів проти Росії.

Якби це було так, чи мала б Туреччина вибір застосувати Конвенцію Монтре відповідно до такого імовірного рішення Генеральної Асамблеї ООН? Для Туреччини не буде обов'язком діяти відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї лише тому, що резолюції носять рекомендаційний характер. Отже, відповідно до будь-якої можливої резолюції Генеральної Асамблеї Туреччина не буде юридично зобов'язана пропускати військові кораблі, які допомагатимуть Україні.

Також слід сказати, що було б так само законно, якби Туреччина дозволила цим самим військовим кораблям проходити через протоки через рішення Генеральної Асамблеї ООН. Імперативи забезпечення миру проти будь-якого агресора мають розглядатися як пріоритетні.

Другим винятком із заборони ст. 19 Конвенції Монтре на прохід військових кораблів воюючих країн є «допомоги державі, яка є жертвою агресії, у силу договору про взаємну допомогу, який є обов'язковим для Туреччини, укладеного у рамках Статуту Ліги Націй» (сьогоднішній Статут ООН). Відповідно, військові кораблі, що проходять повз, будуть звільнені від цієї заборони, і вони зможуть вільно проходити через протоки. У цих виняткових випадках обмеження, встановлені для воєнного часу, коли Туреччина не є воюючою стороною, не застосовуватимуться.

Такої угоди між Туреччиною та Україною немає. Тому цей виняток не можна застосувати до нинішньої ситуації російсько-української війни.

Важливим також є питання щодо правил проходу суден, особливо військових, через канал Стамбул³⁸, який наразі активно будується і планується ввести в експлуатацію в 2027 році. Ердоган особливо відзначив, що пов'язувати Конвенцію Монтре і «Стамбул» – велика помилка. Він заявив, що цей канал не підпадатиме під дію Конвенції та

³⁷ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru&v=pdf>

³⁸ Добровольська В.А., Притков Д.К. Мегaproект Стамбульського судноплавного каналу: перспективи та виклики. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції Географія та туризм (28 лютого 2024 р., м. Харків). С. 357–358. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6e6aabf-c00f-4241-a8d0-d84cf78fa4e9/content>

пов'язав його спорудження з боротьбою за суверенітет Туреччини³⁹. Наразі канал лише будується і строки завершення будівництва вже кілька разів переносились, але вже зараз слід розуміти, що новий канал стане джерелом великих змін, як економічних, так і політичних, у Чорноморському регіоні, до чого треба бути готовим вже зараз.

ВИСНОВКИ

Офіційна позиція Туреччини полягає в тому, що Конвенція Монтре є важливим елементом безпеки та стабільності в Чорному морі, і що Конвенція належним чином і неупереджено виконується Туреччиною майже 90 років.

Періоди війни перевіряють цю позицію на ділі. Російсько-українська війна стала подібним випробуванням для загальної позиції Туреччини щодо застосування Конвенції Монтре.

Ставлення Туреччини щодо проток у цій делікатній ситуації має величезне значення. На початку конфлікту Туреччина заявила, що перевіряє, чи набув конфлікт характеру війни. Виходячи з критеріїв щодо юридичного визначення стану війни, підхід Туреччини видається юридично прийнятним та обґрунтованим. Крім того, жодних протилежних заяв чи заперечень не було зафіксовано з боку інших країн, включаючи Росію та Україну.

Після встановлення воєнного стану Туреччина оголосила, що вона застосовує відповідну статтю Конвенції Монтре, статтю 19. Відповідно, Туреччина не закрила протоки для військових кораблів невоюючих країн, але заявила, що прохід військові кораблі України та Росії буде заборонено відповідно до статті 19. Такий підхід є цілком виправданим, оскільки стаття 19 є відповідним положенням на подібний випадок.

Позиція Туреччини щодо винятків із заборони на військові кораблі воюючих країн так само відповідає відповідним положенням конвенції. Туреччина оголосила, що військовим кораблям, які базуються в чорноморських портах, буде дозволено повернутися до своїх власних портів, але військовим кораблям, які не базуються в портах Чорного моря, не буде дозволено пройти.

Туреччина усіляко сприяє відновленню миру в умовах нинішньої війни не тільки не беручи участь у конфлікті, але й належним чином виконуючи положення Конвенції Монтре, загальною метою якої є сприяння захисту миру в регіоні шляхом зменшення ризиків конфлікту навколо проток.

³⁹ Паламарчук М. Канал «Стамбул»: новий «вхід» у Чорне море, 104 турецьких адміралів та український інтерес. 2021. URL: <https://texty.org.ua/articles/103349/kanal-stambul-novyy-vhid-u-chorne-more-104-tureckyyh-admiraly-ta-ukrayinskyj-interes/>

АНОТАЦІЯ

Вже майже 90 років судноплавство в Чорноморських протоках регулюється за допомогою Конвенції Монтре. Даний документ висуває окремі вимоги для проходження військових та цивільних суден. Велике значення має стан миру чи війни і чи є Туреччина стороною конфлікту. Також судна, відповідно до Конвенції, діляться на чорноморські та нечорноморські, що має визначальну роль під час війни у регіоні. Конвенція Монтре відіграє важливу роль у ході російсько-української війни, обмежуючи можливості Росії щодо військового втручання та постачання зброї з інших регіонів. Конвенція про протоки 1936 року була і залишається дієвим інструментом для забезпечення безпеки та вільного судноплавства у Чорноморському регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Зради» немає: у ВМС відреагували на відмову Туреччини пропустити у Чорне море два кораблі. Аналітичний портал «Слово і Діло». URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/01/03/novyna/bezpeka/zrady-nemaye-vms-vidreahuvaly-vidmovu-turechchyny-propustyty-chorne-more-dva-korabli>
2. A.L. Macfie. The Turkish Straits in the Second World War, 1939–45. P. 238–248. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263208908700778>
3. Amberin Zaman. Turkey says no evidence Ukrainian grains stolen by Russia reached its shores. *Al-Monitor*. URL: <https://www.al-monitor.com/originals/2022/06/turkey-says-no-evidence-ukrainian-grains-stolen-russia-reached-its-shores>
4. Anthony R. DeLuca. The Montreux Conference of 1936: a Diplomatic Study of Anglo-Soviet Rivalry at the Turkish Straits. 1973. p. 300 URL: <https://search.worldcat.org/title/1087028359>
5. Ayla Göl. A Short Summary Of Turkish Foreign Policy: 1923–1939. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 1993. 48(01). URL: <https://dergipark.org.tr/pub/ausbf/issue/3115/43214>
6. General Assembly holds emergency special session on Ukraine. *UN News* (Feb. 28, 2022). URL: <https://news.un.org/en/story/2022/02/1112912>
7. Kazım Ökten. Montreux boğazlar sözleşmesi. Yakınçağ tarihi bilim dalı için öngördüğü yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Edirne. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2008. p. 218 URL: <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/786/KAZIM%20ÖKTEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. Korkmazcan Nezihe Selcen. İkinci Dünya Savaşı'nda Türk diplomasisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018. p. 388.

9. Kudret Özersay. Montreux Boğazlar Sözleşmesi. *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, CI* (İletişim Yayınları, İstanbul 2001). C. 370–384.

10. Mark L. Haas. Soviet Grand Strategy in the Interwar Years: Ideology as Realpolitik. *The Challenge of Grand Strategy: The Great Powers and the Broken Balance between the World Wars*. 2012. P. 279–307. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/challenge-of-grand-strategy/soviet-grand-strategy-in-the-interwar-years/AAC88DCD3A72C0DBB62E47BD1A7F9D66>

11. Mensur Akgün, Great Powers and The Straits: From Lausanne to Montreux. *The turkish yearbook of international relations*. 1994. № 24. P. 57-86. URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/845669>

12. Mesut Hakkı Çaşın. Askeri ve Stratejik Açından Montreux'nün Dünü ve Geleceği. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 37(1). P. 51-112. URL: https://www.academia.edu/36783691/Askeri_Ve_Stratejik_Açından_Montreux_nün_Dünü_Ve_Geleceği

13. Montrö Boğazlar Sözleşmesi: Türkiye'nin hamlesi ne anlama geliyor, Rusya-Ukrayna krizinin seyri değişebilir mi? *BBC news Türkçe* (Mar. 1, 2022). URL: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60571805>

14. Mustafa Yahya. Metintaş ikinci dünya savaşı başlarken türkiye'nin dış politikası (1939). *Yakın Tarih Dergisi*. 2020. № 7. P. 54-82. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123136>

15. Implementation of the Montreux Convention. Republic of Türkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: <https://www.mfa.gov.tr/implementation-of-the-montreux-convention.en.mfa>

16. Note on the Turkish Straits. Republic of Türkiye. Ministry of Foreign Affairs. URL: <https://www.mfa.gov.tr/the-turkish-straits.en.mfa>

17. Robert Elsie. Historical Dictionary of Albania. 2010. p.587. URL: <https://archive.org/details/RobertEliseHistoricalDictionaryOfAlbania2NdEdition.pdf/mode/2up>

18. Tayfun Ozberk. Turkey closes the Dardanelles and Bosphorus to warships. *Naval news* (Feb. 28, 2022). URL: <https://www.navalnews.com/naval-news/2022/02/turkey-closes-the-dardanelles-and-bosphorus-to-warships>

19. Ukrayna tahılı taşımakla suçlanan Rus gemisi Karasu'dan ayrıldı. *BBC NEWS TÜ-RKÇE* (July 5, 2022). URL: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-62053585>

20. United Nations Charter (full text). URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>

21. Yücel Karlıklı, 80. Yıldönümünde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ni Yeniden Düşünmek. *Public and private international law bulletin*. 2017. № 1(37). P. 29-49. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/411244>

22. Добровольська В.А., Притков Д.К. Мегaproєкт Стамбульського судноплавного каналу: перспективи та виклики. Матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції Географія та туризм (28 лютого 2024р., м. Харків). С. 356-361. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6e6aabf-c00f-4241-a8d0-d84cf78fa4e9/content>

23. Конвенція ООН з морського права 1982р. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0005WDC64C>

24. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949р. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154/card2#Card

25. Конвенція про режим проток від 20.07.1936р. ВР України: офіційний вебпортал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text

26. Митні органи Туреччини затримали російське судно із краденим українським зерном. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3521053-u-tureccini-zatrimali-rosijske-sudno-iz-kradenim-ukrainskim-zernom-posol.html>

27. Паламарчук М. Канал «Стамбул»: новий «вхід» у Чорне море, 104 турецьких адмірала та український інтерес. 2021. URL: <https://texty.org.ua/articles/103349/kanal-stambul-novyj-vhid-u-chornemore-104-tureckyh-admiraly-ta-ukrayinskyj-interes/>

28. Рамазанов Ш.Ш. Уроки історії: про причини початку Другої світової війни. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. № 47. 2018. С. 159-176. URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.47.2019.158276>

29. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru&v=pdf>

30. Туреччина не пропустила військові кораблі РФ до Чорного моря, – моніторингова група Інституту Чорноморських стратегічних досліджень. *Еспресо*. URL: <https://espresso.tv/turechchina-ne-propustila-viyskovi-korabli-rf-do-chornogo-morya-monitoringova-grupa-institutu-chornomorskikh-strategichnikh-doslidzhen>

31. Чорна В. Угода про експорт зерна Чорним морем – оприлюднено текст документа. *Факти*. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220722-ugoda-pro-eksport-zerna-chornym-morem-oprylyudneno-tekst-dokumentu/>

Information about the author:

Panchenko Iryna Mykolaivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Economics and Maritime Law,
Kherson State Maritime Academy
99, Kanatna Str., Odesa, 65039, Ukraine